חָא – רבא שהכשיר בנקלף דיבר בְּכוּלָּהּ – כשנקלף כל האתרוג ולכן הוא עדיין הדר, הָא – המשנה שפסלה נקלף איירי כשנקלף האתרוג רק בְּמִקְצָתָהּ, ובזה יש לפסול משום שהוא מנומר, שאין מראה חלק האתרוג המקולף דומה לחלקו האחר.

שנינו במשנה: אתרוג שנִּסְדַּק או שניקַּב וחסר כל שהוא פסול, אבל אם לא חסר כל שהוא כשר: תְּנֵי עוּלָּא בַּר חֲנִינָא, אף שהכשירה המשנה באתרוג שניקב ולא חסר כל שהוא, אם נִיקַּב האתרוג נָקֵב מְפוּלָּשׁ – מצד לצד, פסול אף אם רוחב הנקב הוא כְּמַשֶּׁהוּ ולא נחסר האתרוג, וְכן אם ניקב האתרוג נקב שֶׁאֵינוֹ מְפוּלָּשׁ, פסול אם רוחב הנקב כִּגְּודל של מטבע אִיפָּר, אף שלא נחסר האתרוג. ודברי המשנה שאם ניקב ולא חסר כשר נאמרו באופן שניקב נקב שאינו מפולש ורוחב הנקב פחות מכאיסר.

מביאה הגמרא ספק על אופן שיש שינוי במראה האתרוג אם נפסל בכך. בָּעֵי רָבָא, נוֹלְדוּ בָּאֶתְרוֹג סִימָנֵי טְרֵפָה – סימנים שאם היו נולדים כמותם בבהמה היה דינה שהיא טריפה מַהוּ – האם נפסל האתרוג בסימנים אלו. מבררת הגמרא: מַאי קָמַיבַּעְיָא לֵיהּ – באיזה אופן הסתפק רבא שעדיין לא התפרש דינו במשנה, אִי ספיקו כשהאתרוג נִקְלַף והוא מסימני טריפה אצל בהמה [שאם נקלף עורה היא טריפה], הרי כבר תָּנְיָא במשנה שאתרוג שנקלף פסול ואין להסתפק בזה. וְאִי ספיקו כשהאתרוג נִסְדַּק והוא מסימני טריפה אצל בהמה, גם זה כבר תָּנְיָא במשנה שאתרוג שנסדק פסול, ואין להסתפק בזה. וְאִי ספיקו כשהאתרוג ניקַּב והוא גם כן מסימני טריפה אצל בהמה, גם זה כבר תָּנְיָא במשנה שאתרוג שניקב ולא חסר כל שהוא כשר, ואין להסתפק בזה. מבארת הגמרא: כִּי קָא מִיבַּעְיָא לֵיהּ – מה שהסתפק רבא הוא כְּשנהיה באתרוג סימני טריפה כעין מה דְּעוּלָּא אָמַר בשם רַבִּי יוֹחָנָן, דַּיְיאָה שֶׁנִּשְׁפְּכָה כַּקִּיתוֹן – בשר הריאה נימוח כולו בתוך קרומי הריאה ונעשה כמים, כְּשֵׁרָה, וְאָמַר רָבָא, הדין שכשירה אף שנשפכה כקיתון, והוּא דְּקָיְימָא סִימָפּוֹנָהָא – בתנאי שהסמפונות [הם הקנים החלולים שבתוך הריאה] קיימים ולא נימוחו, הָא לֹא קָיְימִי סִימָפּוֹנָהָא – אבל אם נימוחו הסמפונות, הבהמה טְרֵפָה. והסתפק רבא, הָכָא לגבי אתרוג שנימוח בשרו כמים ועדיין קיימים בו הסימפונות [חדרי הזרע שהגרעינים בתוכם] מַאי – האם יהיה האתרוג כשר, אף שבבהמה אינה טריפה, משום שדְּלָמָא חָתֵם – שמא שם לגבי בהמה הטעם שאינה נעשית טריפה כשהסמפונות קיימות הוא משום דְּלֹא שָׁלְטִי בָּהּ אַווֹרָא – האויר אינו שולט בריאה ולכן חָדֵר בָּרְיָא – חוזרת ומבריאה אינה טריפה, אֲבָל הָכָא באתרוג דְּשָׁלְטִי בָּהּ אַווֹרָא סָרוּחֵי מָסְרְחָת – נרקב מחמת האויר ויש לפוסלו, אוֹ דְּלָמָא לֹא שָׁנָא, וכשם שהבהמה אינה טריפה אם הסימפונות קיימות כן הדין גם באתרוג שלא יפסל אם הסימפונות קיימות.

הגמרא מנסה לפשוט את הספק: תָּא שְׁמַע מהברייתא שפירטה את הפסולים שיש באתרוג, אֶתְרוֹג תָּפוּחַ, סָרוּחַ, [להלן תבאר הגמרא מה הם], כָּבוּשׁ – בחומץ או בחרדל, שָׁלוּק – מבושל הרבה במים רותחים על גבי האש, כּוּשִׁי – מראהו שחור, או שמראהו לָבָן, וּמְנוּמָּר – או שמראהו מנומר בגוונים הרבה, פָּסוּל. אָתְרוֹג עגול מכל צד כַּבַּהוּר ואינו ארוך כשאר אתרוגים, פָּסוּל. וְיֵשׁ אוֹמְרִים, שאף אתרוג הַתְּיוֹם – שעשוי משני אתרוגים הדבוקים יחד מתחילת בריייתם פסול. אֶתְרוֹג הַבּוֹסֶר – קטן כפול הלבן, רַבִּי עֲקִיבָא פּוֹסֵל, שכל זמן שאינו מבושל כל צרכו אינו פרי, וַחֲכָמִים מַכְשִׁירִין. גְּדִלּוֹ לאתרוג כשהיה באילן בְּרִפּוּם – בתוך תבנית, ודרך האתרוג שאם הוא גדל בתבנית נעשית צורתו כצורת התבנית, וְעל ידי זה עֲשָׂאוֹ כְּמִין בְּרִיָּה אַחֶרֶת שאין מראהו כמראה האתרוג כלל, פָּסוּל. וטעם הפסול בכל מה שנשנה בברייתא משום שאינם הדר. מפרשת הגמרא את ההוכחה: קָתָנֵי מֵיהַת בין הפסולים תָּפוּחַ וְסָרוּחַ, ושניהם ענין סירחון וקלקול הפרי, ולכאורה קשה למה הוצרכה הברייתא לפרט את שניהם, ולכן אומרת הגמרא מַאי לָאו יש לפרש את הברייתא שתָּפוּחַ הוא שהאתרוג תפוח מַבַּחוּץ – הרקיב מבחוץ, וְסָרוּחַ הוא שהאתרוג סרוח מַבְּפָנִים – כמו בספיקו של רבא שהאתרוג שלם מבחוץ אבל מבפנים נשפך כקיתון, ומבואר בברייתא שאתרוג זה פסול. דוחה הגמרא: לֹא, אִידֵי וְאִידֵי – תפוח וסרוח הם קלקול באתרוג מַבַּחוּץ, וְלֹא קַשְׁיָא מדוע היו צריכים לומר סרוח אחרי שאמרו תפוח, הָא – תפוח היינו דְּתָפַח אַף עַל גַּב דְּלֹא סָרַח – האתרוג תפח מחמת מים שנפלו עליו בתלוש אבל לא נרקב, הָא – סרוח היינו דְּסָרַח אַף עַל גַּב דְּלֹא תָּפַח – האתרוג הרקיב אבל לא תפח כלל.

אָמַר מַר במשנה ובברייתא הנזכרת, אֶתְרוֹג כּוּשִׁי פָּסוּל. מקשה הגמרא: וְהָתַנְיָא אתרוג כּוּשִׁי – אתרוג שגדל בארץ כוש ושחור הוא, כָּשֵׁר משום שדרכו בכך, אבל אתרוג הוֹמֶה לְכוּשִׁי – שגדל במקום שאין דרך לגדול אתרוגים שחורים, והוא שחור, פָּסוּל, משום שהוא משונה. מתרצת הגמרא: אָמַר אַבַּיֵי כִּי תְּנַן נַמִּי מַתְנִיתִין – גם מה ששנינו במשנה שאתרוג הכושי פסול, באתרוג שדּוֹמֶה לְכוּשִׁי תְּנַן, אבל אתרוג כושי שגדל בכוש, כשר וכדברי הברייתא. רָבָא אָמַר תירוץ אחר, לעולם המשנה פסלה גם באתרוג כושי שגדל בכוש, וְלֹא קַשְׁיָא, הָא – הברייתא שהכשירה, נאמרה לָן – לבני בבל הקרובים לארץ כוש ורגילים באתרוגים כושיים, ולכן כשרים אצלם, שמתוך שהם רגילים באתרוג עם מראה זה, אין הוא אצלם כשינוי תולדה. וְהָא – המשנה שפסלה נאמרה לְהוּ – לבני ארץ ישראל שרחוקים מארץ כוש ואינם רגילים באתרוגים כושיים, ולכן פסולים אצלם.

עוד נאמר בברייתא מחלוקת: בְּאֶתְרוֹג הַבּוֹסֶר רַבִּי עֲקִיבָא פּוֹסֵל וַחֲכָמִים מַכְשִׁירִין. אָמַר רָבָה, רַבִּי עֲקִיבָא הפוסל אתרוג הבוסר, משום שעד גמר בישול האתרוג אינו נקרא פרי, וְרַבִּי שִׁמְעוֹן [המובא להלן] אָמְרוּ דָּבָר אֶחָד. רַבִּי עֲקִיבָא הָא דְּאָמַרְתָּ בברייתא, רַבִּי שִׁמְעוֹן מַאי הִיא, (דתניא) [דְּתַנְיָן], רַבִּי שִׁמְעוֹן פּוֹטֵר אֶת הָאֶתְרוֹגִים מחיוב מעשרות בְּקוֹטָנָן – כשהן עדיין קטנים. והיינו שגם רבי שמעון סובר שאתרוג קטן שעדיין בוסר אינו פרי. אָמַר לֵיהּ אַבַּיֵי, דִּלְמָא לֹא הִיא – אפשר שרבי עקיבא ורבי שמעון אינם עומדים בשיטה אחת, עַד כָּאן לֹא קָאָמַר רַבִּי עֲקִיבָא הָכָא – באתרוג הבוסר שהוא פסול לענין מצות ארבעת המינים, משום דְּבמצות אתרוג בָּעִינַן שיהיה 'הָדָר' וְלֵיכָּא – ואתרוג קטן אינו הדר, אֲבָל הָתָם – לגבי חיוב מעשרות יתכן שכְּרַבָּנָן סְבִירָא לֵיהּ שהם חייבים במעשרות, משום שפרי הוא. אִי נָמֵי יש לחלק להיפך, עַד כָּאן לֹא קָאָמַר רַבִּי שִׁמְעוֹן הָתָם – לגבי חיוב מעשרות שאתרוג קטן פטור במעשרות אֶלָּא משום דִּכְתִיב 'עַשֵּׂר תְּעַשֵּׂר אֶת כָּל תְּבוּאַת זַרְעֶךָ' ויש לדרוש מהפסוק שרק פירות שהם כִּרְדֵךְ שֶׁבְּנֵי אָדָם מוֹצִיאִין לְזָרְיָעָה – שהם גדולים מספיק שאם יזרעו אותם יצמחו, חייבים במעשרות, ואתרוג קטן, אם נוטעו אינו צומח לפיכך פוטר אותו רבי שמעון ממעשרות, אֲבָל הָכָא – לענין מצות ארבעת המינים אפשר שכְּרַבָּנָן סְבִירָא לֵיהּ שכשר,

מסיימת הגמרא: וְתוּ לָא מִידִי – אין לדון אחרי דחיה זו, ואין רבי שמעון סובר כרבי עקיבא ולא רבי עקיבא כרבי שמעון.

עוד נאמר בברייתא: אם גָּדְלוּ לאתרוג כִּדְפוּס וַעֲשָׂאוּ כְּמִין בְּרִיָּה אַחֶרֶת פָּסוּל. מבארת הגמרא: אֲמַר רָבָא, לָא שָׁנוּ שהאתרוג פסול אֶלָּא אם עשאו על ידי הדפוס כְּמִין בְּרִיָּה אַחֶרֶת – שאינו דומה לצורת אתרוג כלל, אֲבָל אם מראהו כַּבְּרִייָתוֹ – כצורת אתרוג, כָּשֵׁר. שואלת הגמרא: פְּשִׁיטָא שאם מראהו כברייתו כשר, שהרי כְּמִין בְּרִיָּה אַחֶרֶת (תנן) [תַּנְיָא] – מפורש בברייתא שדוקא אם הוא כמין בריה אחרת פסול. מתרצת הגמרא: לֹא צְרִיכָא – חידושו של רבא הוא באופן דַּעֲבִידָא דַּפֵּי דַּפֵּי – עשה את האתרוג על ידי הדפוס כמין קרשים קרשים בולטים, וחידש רבא שמראה זה אינו פוסל והוא כברייתו של אתרוג.

אִיתְּמַר, אֶתְרוֹג שֶׁנִּקְּבוּהוּ עַכְבָּרִים, אָמַר רַב, האתרוג פסול משום שאֵין זֶה הֶדֵר כיון שנקבוהו עכברים והוא חסר, ואתרוג צריך שיהיה הדר. מקשה הגמרא: אִינִי, וְהָא רַבִּי חֲנִינָא מְטַבֵּיל בָּהּ וְנָפֵיק בָּהּ – רבי חנינא היה אוכל מקצת מהאתרוג על ידי טיבול והיה יוצא ידי חובתו בשאר האתרוג ומברך עליו, הרי שאתרוג חסר כשר. שואלת הגמרא: וּלְרַבִּי חֲנִינָא שהכשיר אתרוג חסר, קָשְׁיָא מַתְנִיתִין – קשה ממשנתינו שאמרה שאתרוג שנחסר ממנו כל שהוא פסול. מפרשת הגמרא: בְּשִׁלְמָא מַתְנִיתִין לְרַבִּי חֲנִינָא לֹא קָשְׁיָא, משום שאפשר לתרץ כָּאן – המשנה שפסלה אתרוג חסר איירי בְּיוֹם טוֹב רִאשׁוֹן, שחיוב הנטילה מהתורה כדכתיב 'וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן' וצריך שתהיה הלקיחה תמה ולכן אתרוג חסר פסול, כָּאן – רבי חנינא שהיה אוכל מאתרוג ויוצא במה שנשאר, היה זה בְּיוֹם טוֹב שֵׁנִי, שחיוב הלקיחה הוא מדרבנן והם לא פסלו אתרוג חסר, ולכן לא קשה מהמשנה על רבי חנינא, אֶלָּא לְרַב שפסל אתרוג שנקבוהו עכברים משום שאינו הדר, ואם כן פסולו הוא גם בשאר הימים, קָשְׁיָא מדברי רבי חנינא שהכשיר חסר בשאר ימים. מתרצת הגמרא: אָמַר לְךָ רַב, שָׁאנֵי נקיבת עַכְבָּרִים דְּמֵאֵסֵי – אתרוג שהוא חסר מחמת נקיבת עכברים פסול גם בשאר הימים כיון שהוא מאוס, אבל שאר אתרוג חסר, אין בו חסרון של הדר וכשר לשאר ימים וכדברי רבי חנינא. גירסא אחרת בדברי רב: אִיכָּא דְּאָמְרִי, אָמַר רַב אתרוג שנקבוהו עכברים, זֶה הֶדֵר וכשר, דְּהָא רַבִּי חֲנִינָא מְטַבֵּיל בָּהּ וְנָפֵיק בָּהּ. מקשה הגמרא: וּלְרַבִּי חֲנִינָא קָשְׁיָא מַתְנִיתִין שפסלה אתרוג חסר. מתרצת הגמרא: לֹא קָשְׁיָא כָּאן בְּיוֹם טוֹב רִאשׁוֹן כָּאן בְּיוֹם טוֹב שֵׁנִי, וכמו שנתבאר לעיל שביום טוב ראשון חסר פסול, וביום טוב שני כשר.

שנינו במשנה: שיעור אֶתְרוֹג קָטָן וְכוּ' רבי מאיר אומר כאגוז, רבי יהודה אומר כביצה: אָמַר רַפְרָם בַּר פַּפָּא, כְּאותה מַחֲלוֹקֶת שנחלקו כָּאן בשיעור האתרוג רבי מאיר ורבי יהודה, כָּךְ גם יש מַחֲלוֹקֶת ביניהם בְּשיעור אֲבָנִים מְקוּרְזָלוֹת שמותר להכניס בשבת לבית הכסא כדי לקנח בהם. דְּתַנְיָא, בְּשַׁבָּת, שָׁלֹשׁ אֲבָנִים מְקוּרְזָלוֹת – חדות וראויות לקינוח מוּתָּר לְהַכְנִיס לְבֵית הַכִּסֵּא – מותר לטלטלם לתוך בית הכסא בתוך ארבע אמות, אבל יותר משלש אבנים אין להכניס, [ואף שבית הכסא נמצא בשדה ואינו מוקף מחיצות, וחכמים אסרו לטלטל בשבת בשדה, משום כבוד הבריות לא גזרו חכמים]. וְכַמָּה שִׁיעוּרָן של כל אחד מהאבנים המקורזלות שמותר להכניסם לבית הכסא בשבת, רַבִּי מֵאִיר אוֹמֵר כְּאֱגוֹז, אבל אבנים שגודלם יותר משיעור אגוז אינם ראויות לקינוח, רַבִּי יְהוּדָה אוֹמֵר שיעור האבנים בְּבֵיצָה. נמצא שאותו שיעור שאמר כל אחד מהם לענין שיעור קוטנו של אתרוג, אמר גם לענין שיעור גודלם של האבנים בבית הכסא לענין שבת. ויש בזה סימן לזיכרון, שאם ישכחו את המחלוקת לענין אבנים מקורזלות, יזכרו בה על ידי המחלוקת שלענין אתרוג.

שנינו במשנה: וּבַגָּדוֹל בְּדֵי שֶׁיֹּאחֲזוּ בוֹ' שנים בידו דברי רבי יהודה, ורבי יוסי אומר אפילו אחד בשתי ידיו: תַּנְיָא, אָמַר רַבִּי יוֹסֵי ראיה לדבריו שאתרוג גדול כשר, מַעֲשֶׂה בְּרַבִּי עֲקִיבָא שֶׁבָּא לְבֵית הַכְּנֶסֶת וְאַתְרוֹגוֹ עַל כַּתֵּפוֹ מרוב גודלו, הרי שאתרוג גדול כל כך כשר. אָמַר לוֹ רַבִּי יְהוּדָה, וכי מִשּׁם רְאָיָה, הרי אַף הֵם – חכמים אָמְרוּ לוֹ לרבי עקיבא שאתרוגו פסול, משום שאֵין זֶה הָדָר אתרוג גדול כזה.

משנה

אֵין אוֹגְדִין – קושרים אֶת הַלּוּלָב באגודה אחת עם ההדסים והערבות, אֶלָּא בְּמִינוֹ – דוקא בחוט או בסיב ממין הלולב כגון מעלי הלולב, דִּבְרֵי רַבִּי יְהוּדָה. שכיון שסובר שחובה לאגוד את הלולב עם ההדס והערבה, הרי האגד הוא חלק מהמצוה, וצריך שיהיה ממין הלולב דווקא, ואם יאגדנו במין אחר הרי הוא עובר על בל תוסיף. וְרַבִּי מֵאִיר חולק וְאוֹמֵר שאין צריך לאגוד הלולב במינו, ומותר לאגדו אֲפִילּוּ בְּחוּט כל שהוא, או בְּמִשְׁיחָה – בחבל סתם, אף שאינם ממין הלולב, משום שסובר שאין חובה לאגוד את הלולב, ואינו אלא לנוי מצוה, וכיון שאינו חלק מהמצוה אינו פוסל כשאינו ממין הלולב. אָמַר רַבִּי מֵאִיר ראיה לשיטתו, מַעֲשֶׂה בְּאַנְשֵׁי יְרוּשָׁלַיִם שֶׁהָיוּ אוֹגְדִין אֶת לוּלְבֵיהֶן בְּגִימוֹנִיוֹת שֶׁל זָהָב – חוטי זהב כפופים ומסובבים את האגודה, הרי שמותר לאגוד את הלולב אף שלא במינו. אָמְרוּ לוֹ חכמים ודחו את ראייתו, משום שגם אנשי ירושלים בְּמִינוֹ [ר־של הלולב] הָיוּ אוֹגְדִין אוֹתוֹ מִלְמַטָּה – תחת הגימוניות היו אוגדין את הלולב במינו לשם מצות אגד, אלא שהוסיפו לאגדו מלמעלה גם בגימוניות של זהב לנוי, וכיון שכבר יצאו ידי חובה באגד מלמטה ואין האגד הנוסף מדין מצות לולב, אין בכך משום בל תוסיף.

גמרא

אָמַר רָבָא, אף לדעת רבי יהודה שצריך לאגוד את הלולב דוקא במין הלולב, אין האגד צריך להיות דווקא מעלי הלולב עצמו, אלא ניתן לאגדו אֲפִילּוּ בְּסִיב שגדל סביב גזע הדקל ונכרך בו, או אֲפִילּוּ בְּעִיקָּרָא דְּדִיקְלָא – בגזע הדקל עצמו על ידי שחותך ממנו נצרים וקולפם עד שיהיו דקים וראויין לקשור בהם, שכיון שמינים אלו הם חלק מעץ הדקל, הרי הם נחשבים למין הלולב ומותר לאגוד בהם ואין בזה משום בל תוסיף. וְאָמַר רָבָא מַאי טַעְמָא דְּרַבִּי יְהוּדָה שצריך לאגוד את הלולב דווקא במינו, משום דְּקָסָבַר לוּלָב צְרִיךְ אֲגַד – מעיקר הדין יש לאגוד את הלולב עם ההדס והערבה, ואם לא אגדו פסול, וכיון שהאגד הוא חלק מהמצוה אִי מַיְיתֵי מִינָא אַחֲרִינָא – אם יביא מין אחר שלא ממין הלולב כדי לאגוד בו, הָוֶה חֲמִשָּׁה מִינֵי – נמצא שנוטל חמישה מינים, ועובר בכך משום בל תוסיף.

וְאָמַר רָבָא, מָנָא אָמִינָא לָהּ – מהיכן אני אומר דְּסִיב וְעִיקָּרָא דְּדִיקְלָא אכן מִינָא דְּלוּלְבָא הוּא, ומותר לאגוד בהם אפילו לרבי יהודה, דְּתַנְיָא, נאמר בתורה 'כַּסּוּכוֹת תֵּשְׁבוּ' סתם, ולא פירטה התורה שיעשה את סכך הסוכה ממינים מסוימים, הרי שהכשירה התורה סוּכָּה – סכך שֶׁל כָּל דָּבָר שהוא מגידולי קרקע ואינו מקבל טומאה, דִּבְרֵי רַבִּי מֵאִיר. רַבִּי יְהוּדָה חולק וְאוֹמֵר, אֵין סוּכָּה נוֹהֶגֶת – אין סכך הסוכה כשר, אֶלָּא בְּאחד מֵאַרְבָּעָה מִינִים שֶׁבַּלּוּלָב, ואילו משאר מינים הסכך פסול, אף על פי שהם גידולי קרקע ואינם מקבלים טומאה. מוכיח רבי יהודה את שיטתו. וְהַדִּין נוֹתֵן – ולמדים כן בקל וחומר שסכך כשר רק מאחד מארבעה מינים שבלולב וכדלהלן, וּמָה לוּלָב הקל, שֶׁהרי אֵין נוֹהֵג בַּלֵּילוֹת כְּבַיָּמִים – שאין מצות נטילתו אלא ביום ולא בלילה, ובכל זאת אֵינוֹ נוֹהֵג אֶלָּא בְּאַרְבָּעַת המינין בלבד, סוּכָּה שחמורה יותר, שֶׁחובתה נוֹהֶגֶת גם בַּלֵּילוֹת כְּבַיָּמִים, אֵינוֹ דִּין שֶׁלֹּא תְּהֵא כשרה אֶלָּא כשנעשה הסכך דווקא בְּאַרְבַּעַת המינין שבלולב, אבל אם יסכך במין אחר שאינו מארבעת המינים שבלולב פסולה. דחו חכמים את דבריו: אָמְרוּ לוֹ חכמים לרבי יהודה להשיב על הקל וחומר שלמד, כָּל דִּין [ר־קל וחומר] שֶׁאַתָּה דָּן תְּחִלָּתוֹ לְהַחְמִיר – שאתה לומד בתחילה על דבר שהוא חמור להוסיף עליו חומרא נוספת שלא נאמרה בו, בדרך לימוד קל וחומר מן הקל ממנו שנאמרה בו אותה חומרא, וְסוֹפוֹ – סוף דין זה הוא שתבוא לְהָקֵל בדבר הנלמד בגלל החומרא שהוספת לו, אֵינוֹ דִּין – אינו קל וחומר הגון הראוי ללמדו, שהרי עיקר דין הקל וחומר בא כדי להחמיר עליו, ונמצא בסופו שמחמת הקל וחומר באת להקל בו,